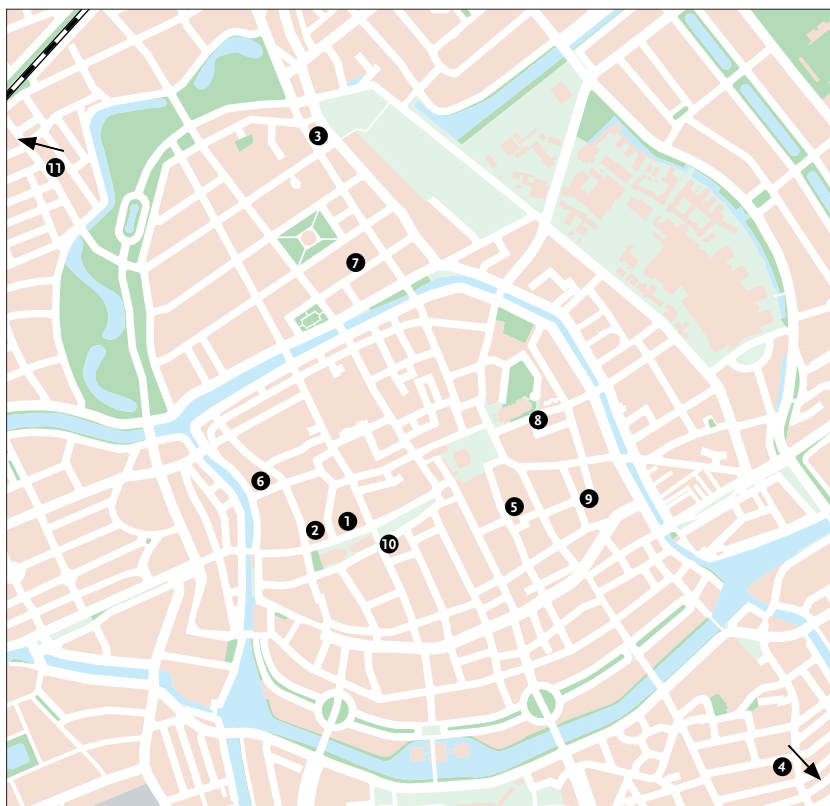

Jaarverslag bouwhistorie in 2005

Taco Tel en Marcel Verkerk

Inleiding

In 2005 is op tal van plaatsen bouwhistorisch onderzoek verricht, meestal naar aanleiding van een verbouwing en in een enkel geval vanwege sloop. In dit jaarverslag worden de belangrijkste onderzoeksresultaten gepresenteerd (afb. 1). Tijdens bouwhistorisch onderzoek wordt de constructie en afwerking van het betreffende gebouw nauwkeurig bekeken en geanalyseerd om hieruit de bouwgeschiedenis af te kunnen leiden. Vaak leidt dit onderzoek tot interessante inzichten zowel over het pand als over de geschiedenis van de betreffende straat, zeker

Afb. 1. Situatietekening met daarop aangegeven de in dit hoofdstuk beschreven panden.
Tekening: Dienst RO/EZ en Studio van Stralen.

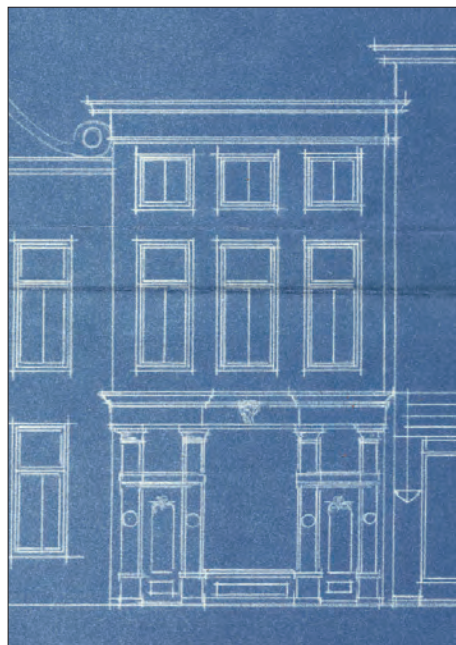
wanneer een bepaalde samenhang aanwezig is. Zo heeft de Gelkingestraat de naam een achterafstraat te zijn, tussen de belangrijke Oosterstraat en Herestraat in. Maar uit archeologisch en bouwhistorisch onderzoek blijkt dat hier al in de middeleeuwen aanzienlijke huizen werden gebouwd. Ook in 2005 is in deze straat tijdens diverse onderzoeken veel informatie vergaard en daarvan wordt in dit jaaroverzicht Gelkingestraat 20 behandeld. Hier krijgen we letterlijk een beter beeld van dit pand, omdat een deel van de voorgevel uit omstreeks 1600 op papier is gereconstrueerd.

In het jaarverslag komt ook Vismarkt 56 aan bod, een pand met een bouwgeschiedenis van meer dan zeshonderd jaar. Op zich is zo'n lange periode bijzonder hoewel in Groningen ook panden staan die nog ouder zijn. De bouwgeschiedenis van dit pand is echter zeer opmerkelijk omdat in de eerste helft van de 17e eeuw een verbouw werd uitgevoerd die neerkwam op bijna complete nieuwbouw. De vele verbouwingen nadien voegden steeds weer een verhaal toe aan de boeiende bouwgeschiedenis en van al de bouwfasen is gelukkig veel bewaard gebleven.

De boerderijen vormen een zeer bedreigde categorie gebouwen waarnaar ook dit jaar relatief veel onderzoek is gedaan. Net als de vorige jaren was een voorname tot sloop weer enkele malen de reden tot het doen van bouwhistorisch onderzoek. In de gemeente Groningen verdwijnen 3 à 4 boerderijen per jaar.

Afb. 2. Akerkhof 15, voorgevel, 2005. Foto: Taco Tel.

Afb. 3. Akerkhof 15, tekening van de voorgevel uit 1930 met de laat-19e-eeuwse pui.
Tekening: collectie Dienst RO/EZ.

1. Akerkhof 15 (Rijksmonument/RM)

In verband met een plan tot modernisering van de winkel is een onderzoek gedaan naar de geschiedenis van zijn winkelpui. De huidige winkelbetimmering is modern en kwam niet voor onderzoek in aanmerking (afb. 2). Dankzij de

gegevens uit het bouwdoossier van de Dienst Ruimtelijke Ordening en Economische Zaken (RO/EZ) van de Gemeente Groningen en een serie historische foto's zijn de opeenvolgende winkelpuien in de afgelopen ruim honderd jaar in beeld te brengen. Deze is illustratief voor veel winkels in de stad.

Het huis dateert uit de late middeleeuwen en heeft een voorgevel uit de tweede helft van de 18e of vroege 19e eeuw. De noordzijde van het Akerkhof hoort samen met het aangrenzende deel van de Vismarkt (noordzijde) en de Brugstraat tot de oudste winkelgebieden van Groningen. Net als veel andere huizen kreeg Akerkhof 15 in de late 19e eeuw een houten winkelpui in eclectische stijl over de volle breedte van de gevel (afb. 3). De pui had een symmetrische opzet met links de deur naar de winkel, rechts de deur naar de bovenwoning en daartussenin een groot etalageraam. Vermoedelijk was vóór die tijd het winkel- en woongedeelte niet zo duidelijk gescheiden en was er één voordeur.

Afb. 4. Akerkhof 15, de winkelpui kort na de bouw, 1928.

Foto: R. v.d. Heijden, Groningen.

Afb. 5. Akerkhof 15, de voorgevel met rechts Akerkhof 13, een pand dat eveneens een door Henri Rots ontworpen winkelpui heeft gehad, midden 20e eeuw.

Foto: R. v.d. Heijden, Groningen.

In 1930 ontwierp architect Henri Rots (1898-1944) een bijzonder fraaie winkelpui in art-decostijl voor banketbakker G.H. Lammerts die vanaf ongeveer 1900 in het pand was gehuisvest. Kenmerkend is de asymmetrische indeling met de entreepartij rechts in een portiek. Hier zijn zowel de deur naar de bovenwoning als naar de winkel te vinden. Het grote glas-in-loodbovenlicht dat over de volle breedte van de pui is gemaakt, trekt de meeste aandacht. Het bevat een bijzonder kleurig spel van cirkels die in segmenten zijn opgedeeld (afb. 4)¹. Het ontwerp lijkt geïnspireerd te zijn op werk van Wobbe Alkema (1900-1981), lid van de Groninger kunstenaarskring De Ploeg. Henri Rots is daarvan overigens geen lid geweest. De lampen ter weerszijden van de pui waren ook bijzonder met gebogen glazen bovenkanten.

Henri Rots heeft veel winkelpuien ontworpen en een groot aantal daarvan is later weer vernieuwd. Zo ontwierp hij een jaar later de pui van Akerkhof 13, waarvan op de foto de linkerkant te zien is (afb. 5). Van deze twee puilen is bijna niets meer over. Architect J. Gunnink ontwierp in 1960 voor Akerkhof 15 een pui in de stijl van de nieuwe zakelijkheid maar opmerkelijk genoeg kreeg de voor-

1. Foto's uit privé-collectie van R. v.d. Heijden, eigenaar van de Junior Shop in Akerkhof 15.

Afb. 6. Akerkhof 15, de herplaatste deur uit 1930, 2005.
Foto: Taco Tel.

deur tot de bovenwoning met kozijn en bovenlicht uit 1930 een nieuwe plaats (afb. 6). Ook aan deze nieuwe pui worden tegenwoordig monumentale waarden toegekend omdat het karakteristiek is voor de wederopbouwperiode. De latere wijzigingen doen afbreuk aan het oorspronkelijke ontwerp zoals de kleurstelling en de driedelige luifel die ver buiten de gevel steekt.

Afb. 7. Akerkhof 41, de panbedekking voor de renovatie, 2004.
Op het dak ligt een zeldzame uilenpan. Oorspronkelijk was het gat waarschijnlijk voorzien van een ruitje ter verlichting van de zolder. Foto: Taco Tel.

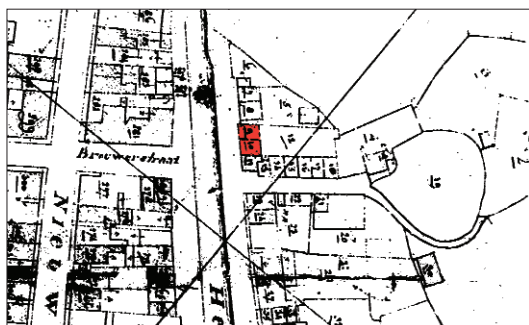
Afb. 8. Akerkhof 41, de achtergevel en het dak na verwijdering van de dakpannen. Foto: Taco Tel.

2. Akerkhof 41 (RM)

Tijdens de renovatie van het dak van dit, drie bouwlagen hoge, pand was het mogelijk de Oudhollandse panbedekking en de dakconstructie nader te bekijken (afb. 7). Vooraf bestond het vermoeden dat de dakpannen bijzonder oud zijn; dit wordt door het onderzoek bevestigd. Het inschatten van de ouderdom van dak-

pannen is bijzonder lastig omdat dit type dakpan al vanaf ongeveer 1500 wordt toegepast en het model sindsdien nauwelijks is gewijzigd². De kapconstructie dateert uit de 17e eeuw en is van grenenhout; het huis is vermoedelijk ouder aangezien veel huizen in deze gevelrij een middeleeuwse kern hebben. Waarschijnlijk werd deze kap daarom geplaatst in verband met het verhogen van het pand. De kapconstructie bestond oorspronkelijk uit grenenhouten sporenparen, ondersteund door dekbalkgebinten met – vermoedelijk – eiken stijlen, grenen dekbalken en korbelen³. Hiervan resteren de sporen en de wurmten. De top van de achtergevel is driehoekig en dateert eveneens uit de 17e eeuw, zoals valt af te lezen aan de vlechtingen en de zandstenen afdekker bij de nok. Nadat de pannen waren verwijderd, bleek dat de panlatten even oud zijn als de achtergevel omdat de uiteinden hiervan in het muurwerk zijn ingemetseld (afb. 8). Men heeft eerst de kap opgericht en van panbedekking voorzien en daarna het aansluitende muurwerk gemetseld. De dakpannen zijn van een vrij fors formaat en plaatselijk geplazuurd. Hiermee is de kans groot dat ook de dakpannen uit de 17e eeuw dateren. Tijdens de renovatie zijn over de oude panlatten dakplaten aangebracht en de oude dakpannen zijn herlegd.

Afb. 9. Boterdiep 97 en 99, uitsnede uit de kadastrale kaart, 1828.
Kaart: collectie Dienst RO/EZ.

3. Boterdiep 97 en 99 (Beeldbepalend/BBP)

Aan het eind van het Boterdiep stonden tot juli 2005 twee onaanzienlijke eenlaagse huisjes die bovendien in een bouwvallige staat verkeerden. Omdat de pandjes toch kenmerken bezaten die wezen op een redelijke ouderdom, is vlak voor de sloop een bouwhistorische verkenning uitgevoerd. Beide huisjes zijn gebouwd aan het eind van de 18e of het begin van de 19e eeuw, in ieder geval vóór circa 1828, aangezien toen de eerste kadastrale kaart werd vervaardigd waarop de bebouwing is terug te vinden (afb. 9). Opvallend is daarbij dat deze twee huisjes deel uitmaken van een rij van negen huisjes, gelegen aan het Boterdiep/hoek Jodenkamp die toen alle van dezelfde eigenaar waren. Het is daarom goed mogelijk dat hier sprake is geweest van kleinschalige projectontwikkeling. Bovendien hebben de pandjes (met uitzondering van twee huisjes op de hoek) in de plattegrond dezelfde hoofdvorm.

De huisjes hadden een tweebeukige opzet: een bijna vierkante voorbeuk met dwarsgeplaatst zadeldak met daarachter, onder een lessenaarsdak, een keukenaanbouw. In de voorbeuk was links de gang en rechts de kamer waarbij langs de tus-

2. De Vries 1994, 88. De Oudhollandse pannen worden ook wel golfpannen genoemd en zijn omstreeks 1500 vermoedelijk in de IJsselstreek uitgevonden. Deze enkelvoudige bedekking verdrong de 'paters en nonnen' en riet.
3. Van der Waard 2005, 2.

senwand twee bedsteden waren gesitueerd. In 1923 werd nr. 97 verbouwd en in 1926 nr. 99. Deze verbouwingen kwamen op hetzelfde neer aangezien de bestaande bekapping werd vervangen door een nieuwe die zowel over de voor- als de achterbeuk werd aangebracht in de vorm van een mansardedak. Zo'n dak heeft steile zijschilden met daartussen een flauw hellend gedeelte. Op deze wijze kon op de zolderverdieping met weinig middelen relatief veel ruimte worden gecreëerd.

Afb. 10. Euvelgunnerweg 31, overzicht boerderij met stookhut. Foto: Marcel Verkerk.

4. Euvelgunnerweg 31 (BBP)

In het kader van het onderzoeksproject naar oude boerderijen in de gemeente Groningen wordt kadasteronderzoek gedaan. Inmiddels is gebleken dat hiermee veel gegevens kunnen worden opgespoord die van belang zijn voor de ontwikkelingsgeschiedenis van een gebouw. In de 19e eeuw zijn ingrijpende wijzigingen van de hoofdvorm van een pand door landmeters opgemeten en op kaart gezet. Dit gebeurde veelal binnen vijf jaar nadat de bouwwerkzaamheden waren uitgevoerd.

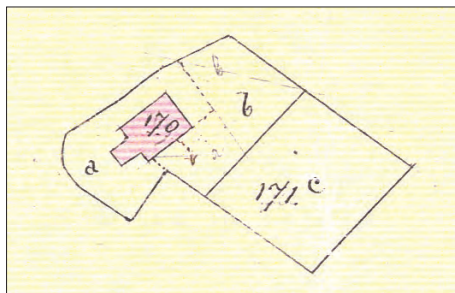
Uit het kadasteronderzoek is een aantal interessante aanvullingen op de bouwgeschiedenis van deze kop-rompboerderij te melden (afb. 10)⁴. Hieruit is het bouwjaar bekend geworden en blijkt dat voor het huidige woongedeelte een opmerkelijke aanbouw heeft gestaan.

De huidige boerderij is in 1848 herbouwd op de plek van een voorganger. Op de kadastrale opmetingsschets uit 1849 staat de pas gebouwde boerderij ingemeten en getekend met de opmerking '*herbouw in 1848*'⁵. Deze voorganger stond iets verder naar achteren zoals blijkt wanneer de kaart uit 1830 wordt vergeleken met de hulpkaart uit 1849 (afb. 11a). Een waterbak die tot 1848 vóór de voorgevel lag, bevindt zich thans op een ongebruikelijke plaats, namelijk in de schuur tussen het eerste en tweede gebint achter het voorhuis.

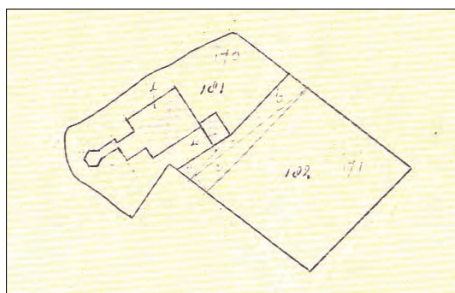
De constructie van de boerderij heeft een aantal kenmerken die goed past bij een datering rond het midden van de 19e eeuw. Zowel het formaat en uiterlijk

4. Bastmeijer e.a. 2001, 28.

5. Volgens hulpkaart 1 en bijbehorend veldwerk 1a gemeente Noordijk sectie D, opgemaakt en deugdelijk verklaard Groningen den 28 april 1849.

Afb. 11a. Euvelgunnerweg 31, boven: 1e kadastrale minuut omstreeks 1827 met daarop de omtrek van de voorganger, rechtsboven: kadastrale hulpkaart 28 april 1849 (de nieuwe boerderij ligt iets verder naar voren), rechts: kadastrale hulpkaart 14 mei 1856 (tegen de voorgevel is een rechthoekige aanbouw met een zeshoek geplaatst). Kaarten: collectie Kadaster.

Afb. 11b. Euvelgunnerweg 31, boerderij met daarop de rechthoekige aanbouw en de zeshoek, te herkennen aan de afwijkende gootlijn en een hoekkeper, eerste kwart 20e eeuw. Foto: familie Berends, Groningen.

van de toegepaste bakstenen en de wijze van metselen als de constructiewijze van de achterste vier gebinten zijn hiervoor karakteristiek⁶. Ook de houten stalraampjes passen wat betreft vorm en afwerking bij deze datering. Het relatief zware kozijnhout van deze vensters is in elkaar gezet met pengatverbindingen en vastgezet met houten toognagels in zowel de boven- als in de onderdorpels. De bijbehorende muurbeëindigingen van deze vensters kent géén verstoringen.

Tussen 1848 en 1856 wordt op enige afstand van het voorhuis een tuinkoepelachtige aanbouw gerealiseerd op een zeshoekige plattegrond die door middel van een brede gang met het voorhuis is verbonden⁷. Door de gunstige ligging vangt de tuinkoepel veel zonlicht. De zeskant kent een maximale afmeting van 5,0 bij 5,8 meter. Op een foto gemaakt in 1923 is het merkwaardige zeshoekige bouwdeel met enige inspanning te herkennen zeker wanneer dit wordt vergele-

6. Tienlagenmaat: 57,5 cm; afmeting van de steen: 25-25,5×12,2-12,5×4,5-5 cm. Metselwerk in kruisverband in kalk opgetrokken waarbij de lintvoegen voorzien zijn van een dagstreep.
7. Volgens hulpkaart 6 en bijbehorend veldwerk 6 gemeente Noorddijk sectie D, opgemaakt en deugdelijk verklaard Groningen den 14 mei 1856, heeft de rechthoekige uitbouw een afmeting van 6,6 × 3,4 m en zijn de zijden van de zeskant 2,8 m, behalve de kant tegen de uitbouw die 3,4 m is.

ken met de hulpkarta uit 1856 (afb. 11b). Kennelijk wensten de bewoners een kamer vlak bij de weg en gericht op de zon ook al was daarvoor een omslachtige en wellicht unieke verbouwing nodig. Mogelijkerwijs is deze aanbouw gebouwd om tbc-patiënten in te verzorgen. Op een kadastrale opmetingsschets van 3 november 1927 is de boerderij ingemeten en weergegeven zonder de aanbouw en met de opmerking ‘Ged. Slooping’⁸. Na de sloop van de aanbouw is het voorhuis gepleisterd.

Afb. 13. Gelkingestraat 20, de voorgevel met daarop aangegeven de gevonden bouwsporen.
Tekening: Reitse de Vries, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 12. Gelkingestraat 20, voorgevel na herstel van de goot en schilderen van het muurwerk.
Foto: Taco Tel.

5. Gelkingestraat 20 (RM)

De voorgevel van het woon/winkelpand Gelkingestraat 20 stond in 2005 in de steigers vanwege het vernieuwen van de verrotte bakgoot en het schilderen van de gevel. Achter de goot kwamen veel bouwsporen in het zicht, waarmee het mogelijk was het bovenste deel van de oorspronkelijke voorgevel uit omstreeks 1600 op te tekenen⁹. Het betreft een renaissancegevel met veel zandsteenwerk en de voor Groningen zo kenmerkende smalle vensters (afb. 12). In de stad staan meer gebouwen met een soortgelijke gevel, maar dit is waarschijnlijk het oudste exemplaar.

Het pand is een dwarshuis en telt twee bouwlagen met een zadeldak tussen puntgevels. Uit eerder uitgevoerd bouwhistorisch onderzoek komt naar voren dat het omstreeks 1600 is gebouwd¹⁰. Aanwijzingen hiervoor vormen het muurwerk, de zandstenen kloostervensters in de achtergevel, de balklagen en de ei-

8. Volgens veldwerk 41 gemeente Noorddijk sectie D, gemeten 3 november 1927.

9. Het teken- en reconstructiewerk werd uitgevoerd door Reitse de Vries die als stagiaire in dienst was bij de Dienst RO/EZ van de Gemeente Groningen.

10. Bouwhistorisch onderzoek Gemeente Groningen *Gelkingestraat 20*, 24 (februari 1997).

Afb. 14a. Gelkingestraat 20, detailopname van de voorgevel, een penant met rechts van de verticale naad origineel muurwerk. Foto: Taco Tel.

Afb. 14b. Gelkingestraat 20, detailopname van de voorgevel, zichtbaar de originele gevelbeëindiging met zandstenen blokken. Foto: Taco Tel.

kenhouten sporenkap met kromstijlgebinten. Niet uitgesloten moet worden dat het pand op de begane grond nog ouder muurwerk bevat, maar dit is niet zichtbaar vanwege betimmeringen.

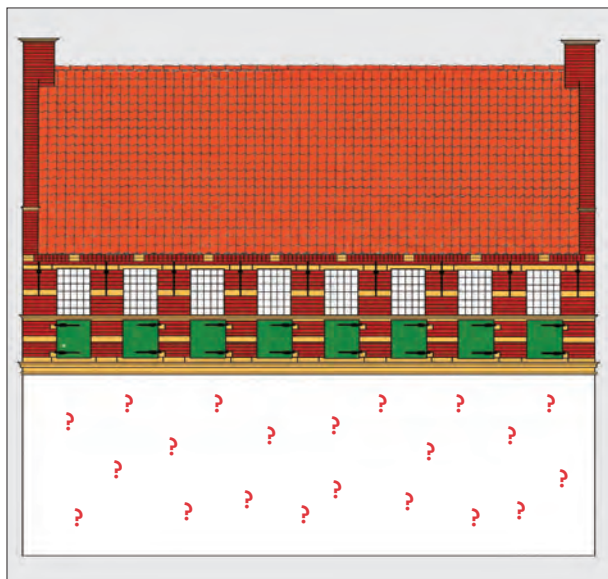
Sinds de bouw is de voorgevel meermalen gewijzigd waarbij op de verdieping, dwars door de oorspronkelijke indeling heen, vijf nieuwe vensters zijn aangebracht. Voor de constructie van het huis is deze indeling niet logisch, aangezien veel zolderbalken nu boven de vensters zitten, zoals de positie van de muurankers aangeeft. Ook een deel van het muurwerk werd vernieuwd zodat van het oorspronkelijke werk slechts fragmenten zijn overgebleven (afb. 13)¹¹. De datering van deze verbouwing is onzeker en zou gezien de tienlagenmaat al in de 17e eeuw moeten hebben plaatsgevonden. Het zware kozijnhout met kwartronde profilering lijkt echter op de 18e eeuw te wijzen.

Nadat de dakgoot was verwijderd, kwamen acht zandstenen bovenlateien van de oorspronkelijke kloostervensters tevoorschijn en dit vormde de basis voor het oplossen van de puzzel (afb. 14a en b). Door de bouwsporen in te meten en uit te tekenen en te vergelijken met andere 17e-eeuwse gevels kon het beeld worden gecompleteerd. Vooral de voorgevel van het pand Spilsluizen 1-3 (1631) is in dit verband bijzonder interessant, aangezien deze gevel in hoge mate origineel is en grote overeenkomsten vertoont¹².

De oorspronkelijke voorgevel had een logische, en voor de eerste helft van de 17e eeuw kenmerkende, opbouw (afb. 15). In de eerste plaats valt het regelmatige en evenwichtige gevelbeeld op. De acht kloostervensters zijn symmetrisch verdeeld over de gevel en passen in het stramien van de muurankers die horen bij de balklaag die van de voor- naar de achtergevel loopt. De gevelindeling wordt dus bepaald door het aantal zolderbalken en de balkafstand bepaalt de venster-

11. Het nieuwe metselwerk in de penanten heeft een tienlagenmaat van 77-79 cm.

12. Andere voor de vergelijking interessante panden zijn: Grote Markt 1a, het Goudkantoor (1635), Oude Boteringestraat 36-38, de zuidvleugel van de voormalige rechtbank (1627), Ossenmarkt 5 (1624-1626).

Afb. 15. Gelkingestraat 20, ingekleurde reconstructietekening van de voorgevel.

Tekening: Reitse de Vries, collectie Dienst RO/EZ.

breedte. Onder de vensters zit een brede zandstenen band in de vorm van een hoofdstel. De profileringen zijn in latere tijd afgehakt maar de vlakke delen bezitten nog de originele oppervlakteafwerking in de vorm van een frijnslag. Daarboven zijn tussen de huidige vensters, op regelmatige afstand van elkaar, zandstenen spekbanden te zien waarvan de middelste is uitgevoerd als cordonlijst en (als kalf) doorloopt over de vensters. Boven de vensters is als muurbeëindiging een doorgaande rollaag gemetseld die buiten de gevel steekt. Hierin zijn boven elk venster en de buitenhoeken zandstenen blokken aangebracht. Op deze wijze was er geen plaats voor een dakgoot zodat het water aanvankelijk voor de gevel langs op straat viel. In de onderramen hebben luiken gezeten die met gehengen aan duimen hingen. Op enkele plaatsen zijn zandstenen duimblokken teruggevonden. Opvallend is dat deze steeds aan de rechterdagkant zitten behalve bij het meest linkse venster. Ook bij Spilsluizen 1-3 is dit op deze wijze opgelost en onbekend is waarom hiervoor werd gekozen (afb. 16). In de literatuur wordt dit niet besproken. Bij het voor de bouwkunst van de renaissance zo belangrijke streven naar symmetrie had men ook de helft naar links en de andere

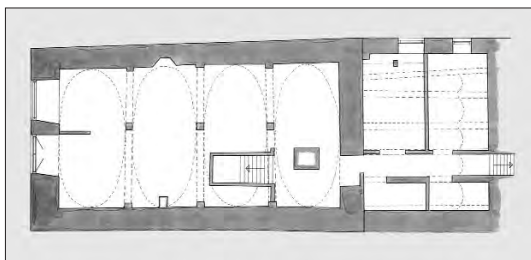
Afb. 16. Spilsluizen 1-3, detailopname van de voorgevel. Foto: Taco Tel.

Afb. 17. Gelkingestraat 20, detail van de kaart van Haubois uit circa 1643. Kaart: collectie RHC Groninger Archieven.

helft naar rechts kunnen laten draaien. Opmerkelijk is dat het huis op de kaart van Hauboits uit circa 1643 ook staat afgebeeld met acht vensters op de verdieping (afb. 17).

Over de oorspronkelijke gevelindeling van de begane grond zijn te weinig gegevens voorhanden om een reconstructie mogelijk te maken. De grote pui, die in fasen in de 19e en vroeg 20e eeuw tot stand kwam, heeft bijna alle bouwsporen opgeruimd. Wel zijn vaag boven de pui sporen gevonden die op boogjes lijken te duiden. Als dit inderdaad hoort bij de vroegere indeling, dan correspondeert het niet met de indeling op de verdieping, hetgeen op een bouwphaseverschil kan duiden.

Afb. 19. Hoge der A 17, plattegrond van de kelder onder het voorhuis (links) en het eerste achterhuis. De kolommen onder de gordelbogen zijn in 1957/1958 aangebracht. Tekening: Imre van der Gaag en Taco Tel, collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 18. Hoge der A 17, voorgevel, circa 1982. Foto: S. Cordes, Centrale Fotodienst RuG, collectie gemeente Groningen.

6. Hoge der A 17 (RM)

In 2003 en 2004 werd dit grote huis verbouwd waarbij een aantal bouwhistorisch zeer interessante waarnemingen kon worden gedaan. Het pand is in vier fasen gebouwd en daarna herhaalde malen ingrijpend verbouwd. Een verbouwing in 1956/57 was voor met name het eerste en tweede achterhuis zeer ingrijpend waardoor interpretatie van de resterende bouwsporen wordt bemoeilijkt.

Het voorhuis dateert uit de 13e of het begin van de 14e eeuw en behoort tot de oudste huizen in de stad (afb. 18). Het werd gebouwd als handelshuis met een overwelfde kelder, een hoge begane grond, een lage verdieping en een zolderverdieping¹³. De oorspronkelijke plaats van de verdiegingsbalklaag werd teruggevonden in de noord- en zuidmuur en daaruit blijkt dat de begane grond aanvankelijk ruim vijf meter hoog was. Een dergelijke hoogte is kenmerkend voor dit soort grote huizen uit die tijd. De verdieping had een opslagfunctie en was waarschijnlijk minder dan twee meter hoog¹⁴. Bijzonder is de kelder omdat deze is over-

13. Baksteenformaat 30,0-32,0x15,0-15,5x8,5-10,0 cm, tienlagenmaat 97,0-100,0 cm.

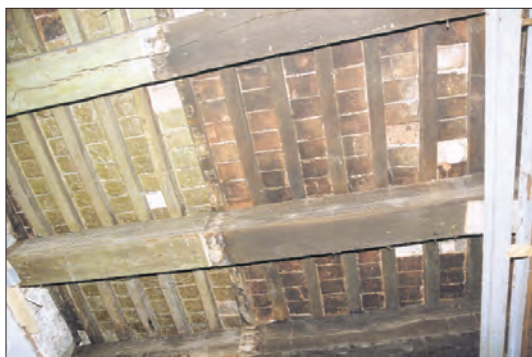
14. Omdat de zolderbalklaag in de 16e of 17e eeuw is vernieuwd, valt de oorspronkelijke hoogte niet te achterhalen.

Afb. 20. Hoge der A 17, koepelgewelven onder het voorhuis. Tussen de gordelbogen zijn de gewelven gemetseld vanuit de hoeken. Foto: Taco Tel.

welfd met vier achter elkaar gelegen koepelgewelven (afb. 19)¹⁵. Dit keldertype is zeldzaam en komt bij een aantal 13e/14e-eeuwse huizen in Groningen voor maar dan met drie gewelven achter elkaar (afb. 20)¹⁶. De kelder van het eerste achterhuis wordt overdekt door troggewelfjes, die rusten op eikenhouten balken, en dateert mogelijk uit de 18e eeuw. De balken zijn veel ouder en overhoeks geplaatst¹⁷.

In de 14e of 15e eeuw werd het huis verlengd met de bouw van het eerste achterhuis¹⁸. Wellicht gebeurde dit nogmaals in de 15e eeuw en kwam een eenlaags achterhuis tot stand¹⁹. Ook dit werd direct achter het bestaande huis gebouwd zonder lichthof of iets dergelijks. De huidige verdiepingsvloer was toen zoldervloer en heeft als grote bijzonderheid dat het een zogenaamde bakstenen vloer is. De bakstenen vervangen als het ware het vloerhout en worden ondersteund door eikenhouten balkjes die weer op de vloerbalken rusten (afb. 21).

Afb. 21. Hoge der A 17, onderkant van de bakstenen vloer. Foto: Taco Tel.

Afb. 22. Hoge der A 17, detail van de zijkant van de trap met een van de fraai gesneden kardoezen. Foto: Taco Tel.

15. De gewelven zijn een halve steen dik, baksteenformaat: 28,0-30,5x8,0-9,0 cm.
16. Van der Waard 1999, 233-234. In dit artikel wordt gewezen op de overeenkomsten met kerkgewelven in met name oost-Groningen en soortgelijke gewelven in de profane bouwkunst die in Oost-Friesland (Dld.) zijn aangetroffen maar ook, groter en zwaarder geconstrueerd, in Lübeck (Dld.).
17. Tel en Verkerk 2005, 38-39. Akerkhof 49 had een overeenkomstige constructie en hier bleek dat de gewelfjes veel minder oud zijn dan de laatmiddeleeuwse balken waartussen ze zijn geplaatst.
18. Op grond van het metselwerk is een scherpere datering niet mogelijk, baksteenformaat 27,0-29,0x14,0-15,0x8,0 cm, tienlagenmaat 89,0-92,0 cm. Een duidelijk metselverband is niet te herkennen en bovendien is de zuidkant grotendeels aan het zicht onttrokken door het buurpand en is van de noordgevel de onderste helft bepleisterd. In het zichtbare metselwerk zitten veel herstellingen.
19. In wild verband gemetseld met veel koppen in het zicht, baksteenformaat 30,5-32,0x14,5-15,0x7,5-8,0 cm, tienlagenmaat 87,0-87,5 cm.

In de tweede helft van de 16e of vroege 17e eeuw kreeg het huis zijn huidige omvang toen het tweede achterhuis met twee lage pakhuisverdiepingen werd verhoogd. Waarschijnlijk werd bij die verbouwing ook de gehele zoldervloer met balklaag vervangen aangezien deze nagenoeg geheel van grenenhout is. Uit deze tijd zullen ook de zandstenen kruisvensters stammen waarvan restanten bewaard zijn gebleven in de zijmuren op de verdieping van het eerste achterhuis. Dergelijke 'luxe' vensters geven aan dat hier een woonfunctie mag worden verondersteld.

In 1765 volgt een ingrijpende verbouwing waarbij een lange gang werd gemaakt tot aan de achtergevel. Het zal tijdens deze verbouwing zijn geweest dat de verdiepingsbalklaag aanzienlijk lager werd gelegd zodat ook dit voor de woonfunctie kon worden benut. Een aantal vloerbalken werd vernieuwd en heeft een 18e-eeuwse karakteristiek.

In de gang werd een statige trap geplaatst met fraaie ajour gezaagde balusters en bijpassende kardoezen, dit alles in de stijl van de rococo (afb. 22). Het verlagen van de verdiepingsvloer had grote consequenties voor de vensterindeling van de voorgevel die dan ook werd vernieuwd (met behoud van een deel van het achterliggende middeleeuwse metselwerk)²⁰. De gevel staat afgebeeld op een aquarel van J. Bulthuis uit 1773 evenals op enkele 19e-eeuwse foto's (afb. 23 en 24).

Afb. 23. Hoge der A 17, op de aquarel van J. Bulthuis uit 1773 is afgebeeld het huis met halfafgebroken kroonlijst. Direct achter het huis is de Der Aa-toren afgebeeld. Foto: Marten de Leeuw, collectie Groninger Museum.

Afb. 24. Hoge der A 17, geheel links vóór de wijziging van de voorgevel, eind 19e eeuw. Foto: P.B. Kramer, collectie RHC Groninger Archieven.

20. Reinstra en Kortekaas 1997, 82. Hier wordt verwezen naar Schuitema Meijer 1987, 113. Schuitema Meijer schrijft dat Mattheus van Calcar in 1765 vergunning kreeg een nieuwe voorgevel te laten optrekken en voor zijn huis een stoep met twee banken te doen plaatsen. Het gaat hierbij volgens Reinstra en Kortekaas niet om Hoge der A 18 zoals Schuitema Meijer schrijft maar om nr. 17 aangezien van Calcar behalve Hoge der A 18 ook de nummers 20 en 17 in bezit had en deze laatste is ook tegenwoordig nog het enige pand met een stoep en hekwerk voor de gevel. Ook de rococotrap past goed bij deze datering.

Opvallend is de kroonlijst die in het midden halfrond opgebogen is. Dit is in opzet gelijk aan Oude Boteringestraat 12 waarvan de gevel in 1764 werd vernieuwd en Spilsluizen 18 met een voorgevel uit 1775. De royale zandstenen stoep met een kwartronde trap dateert ook uit 1765.

In de late 19e eeuw werd de voorgevel wederom aangepast aan de mode door alles van pleisterwerk te voorzien en daarin werden grote blokken aangegeven als was de gevel van natuursteen. Tijdens deze verbouwing werd de tweede verdiepingvloer van het tweede achterhuis verwijderd om ook hier hoge kamers te kunnen maken. Het betreffende deel van de achtergevel werd vernieuwd om bijpassende vensters te kunnen plaatsen terwijl het muurwerk van de begane grond van pleisterwerk werd voorzien.

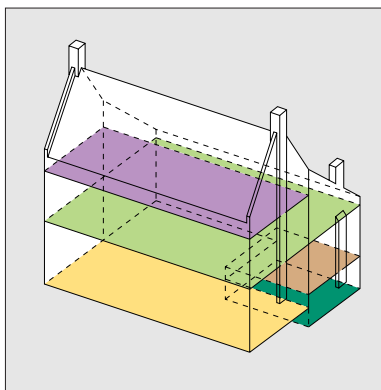
In de eerste kwart van de 20e eeuw werd het pand in korte tijd door verschillende bewoners en instanties gebruikt en dit maakte diverse verbouwingen noodzakelijk²¹. In 1913 betrok prof.dr. A.A. Hijmans het huis en hij liet een dakkapel op het achterdakvlak bouwen. Vanaf 1919 tot 1927 heeft het pand (gedeeltelijk) een kantoorfunctie gehad voor diverse bankinstellingen, notarissen, een hoofdinspecteur lager onderwijs en een filiaal van een schoenfabriek. Uit deze tijd (circa 1919-1920) dateren twee binnenpuien met balie, diverse kluizen en waarschijnlijk ook de monumentale aankleding van de voorkamer. Hier is de wand ingedeeld door middel van achttien houten pilasters met Corinthische kapitelen die een kroonlijst dragen. Een deel ervan is 17e-eeuws en hier herplaatst. Ook het bijzonder rijke houtsnijwerk uit het derde kwart van de 18e eeuw rond de deur in de achterwand zal van elders afkomstig zijn vooral omdat de bijbehorende panelen naar verhouding te breed zijn (afb. 25).

Afb. 25. Hoge der A 17, detail van het houtsnijwerk in de voorkamer. Foto: Taco Tel.

21. Gegevens uit de adresboeken van 1907 t/m 1928, RHC Groninger Archieven, met dank aan Henk Wierds.

In 1925 vraagt de firma Luigies, die een azijnfabriek in Kleine Pelsterstraat 5 heeft, vergunning aan om op het achterterrein een azijnmakerij te bouwen waarna de verhuizing in 1926 volgt. De azijnmakerij heeft een ingang aan De Laan/hoek Turforenstraat. Maar ook het tweede achterhuis is bij de fabrieksactiviteiten betrokken geweest; tijdens de recente verbouwing werd balkhout aangetroffen dat een sterke azijnlucht verspreidde.

Afb. 26. Marktstraat 19, dimetrische projectie van het huis in de 17e eeuw, gezien vanuit het zuidoosten. Tekening: Taco Tel en Studio van Stralen.

Afb. 27. Marktstraat 19, de plavuizen ondervloer na verwijdering van de houten vloer. Foto: Taco Tel.

7. Marktstraat 19 (RM)

Dit pand is gebouwd tussen 1632 en 1643²². Tijdens recente werkzaamheden zijn interessante bouwsporen gevonden waaruit blijkt hoe het huis er oorspronkelijk heeft uitgezien. Doordat een voorzetwand werd verwijderd, kwam het achterliggende muurwerk van de westgevel in het zicht met daarin opgenomen de oude daklijn, herkenbaar aan vlechtingen. Dit geeft aan dat de achterbeuk oorspronkelijk eenlaags was met een lessenaarsdak dat boven aansloot op het zadeldak van de twee bouwlagen hoge voorbeuk. Het oostelijk gedeelte van de achterbeuk was van het begin af aan onderkelderd met, boven de kelder, een opkamer (afb. 26). Deze plattegrond heeft dezelfde opzet als het nabijgelegen pand Ossenmarkt 5 dat werd gebouwd tussen 1624 en 1626. Bovendien valt op dat de voorbeuk breder is dan de achterbeuk net zoals dat bij dit pand het geval is.

De vloer van de rechtervoorkamer op de begane grond bleek op een bijzondere en luxe wijze te zijn geconstrueerd. Als bodemafluiters (vochtscherm) was een stenen vloer gemaakt die grotendeels bestaat uit hergebruikte plavuizen en voor een klein deel uit bakstenen²³. Op een zandbed zijn de plavuizen en bakstenen in de specie gelegd. Hier overheen lag een houten vloer met de volgende opbouw: over de bodemafluiters waren vloerbalken gelegd die op bakstenen waren gesteld en waar overheen het vloerhout was aangebracht. Dit vloerhout bestond uit grenen delen van 25,5-28,0 cm breed en 3,0-3,1 cm dik en voorzien van losse eiken veren (afb. 27).

22. Tel en Verkerk 2005, 53-55.

23. De plavuizen meten 24 tot 25 cm in het vierkant en 3,5 cm dik en de bakstenen meten 20,5x10,0 cm.

De datering van de vloer is enigszins onzeker; er zijn twee mogelijkheden. Wellicht werd de vloer gemaakt rond het midden van de 19e eeuw toen de kamer werd gemoderniseerd. Zowel het vrij klassiek vormgegeven stucplafond als de marmeren schouw wijzen op deze datering. Een andere mogelijkheid is circa 1800 toen het pand van een nieuwe voorgevel werd voorzien.

Afb. 28. Martinikerkhof 11, de kapconstructie.
Foto: Taco Tel.

8. Martinikerkhof 11 (RM)

Dit middeleeuwse huis staat op de hoek van het Martinikerkhof met de Sint Janstraat en heeft een historiserende voor- en zijgevel uit 1912. Tijdens eerder onderzoek, vanwege de restauratie van de voorkamer, werd geschat dat de eikenhouten kapconstructie uit de 15e eeuw dateert (afb. 28)²⁴. In 2005 kon door middel van dendrochronologisch onderzoek een veel nauwkeuriger datering worden bepaald waarvoor zes monsters uit de gebintconstructies werden geboord. De constructie zal kort na circa 1462 zijn gemaakt aangezien toen de bomen, waaruit het hout afkomstig is, zijn gekapt²⁵. De dekbalkgebinten zijn bijzonder hoog en voorzien van gekraste telmerken waarbij die aan de noordkant allemaal ‘gebroken’ zijn. Zowel de korbelen als de windschoren zijn krom hetgeen samen met het type telmerk aanleiding was een datering in de 15e eeuw te veronderstellen. De sporenparen zijn eveneens gemerkt en ook hier zijn de merken aan de noordkant allemaal ‘gebroken’ en staan bovendien niet op volgorde.

9. Peperstraat 14 (RM)

Tijdens de verbouwing van dit laatmiddeleeuwse pand zijn bouwhistorische waarnemingen verricht ter aanvulling van de eerder uitgevoerde bouwhistorische verkenning²⁶. Het huis dateert uit de 15e of 16e eeuw en is waarschijnlijk in de

24. Tel en Wierds 2003, 39.

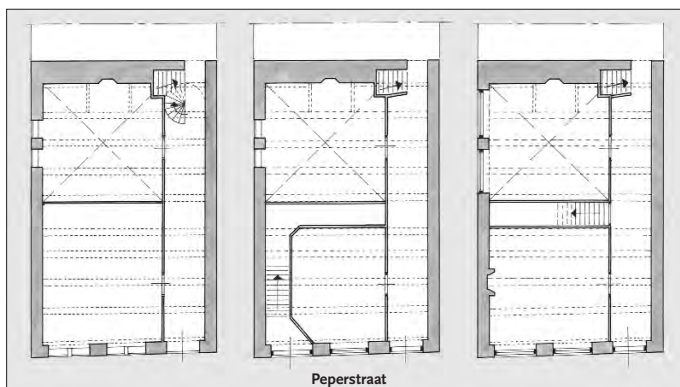
25. Pressler 2005a. Vier monsters zijn gedateerd op 1462 herfst/winter, een monster op 1461 ± 6 jaar en een monster 1458 +6/-3 jaar.

26. Tel en Van der Waard 2004, 44-45.

Afb. 29. Peperstraat 14, console in de gang van het voorhuis.
Foto: Taco Tel.

eerste helft van de 17e eeuw met een verdieping verhoogd. Doordat op de begane grond alle voorzetwanden en verlaagde plafonds waren verwijderd, kwam tal van bouwsporen in het zicht. Opmerkelijk is de verdieplingsbalklaag die wordt ondersteund door consoles waarvan aan de zuidkant zeven bewaard zijn gebleven. De balken hebben een eenvoudige geschilderde versiering in de vorm van een brede rechthoekige kaderlijn (afb. 29). Dit is ook aangebracht op de onderkant van de consoles. Een soortgelijke schildering is teruggevonden in de panden Oude Kijk in 't Jatstraat 6 (tweede kwart 17e eeuw) en Guyotplein 3 (1627)²⁷. Van onderen af kon worden waargenomen dat op de verdieplingsvloer zand ligt, waarin plavuizen zijn gelegd. Doordat hierover later een houten vloer is gemaakt, was dit nog niet opgemerkt.

Afb. 30. Peperstraat 14, ontwikkeling van de begane grondindeling, de achterkamer is onderkelderd.
Tekening: Taco Tel.

Wellicht al vanaf de 17e eeuw bestond de indeling van de begane grond uit een gang rechts met daarnaast een voor- en achterkamer. Dit is afleesbaar aan de diverse kleuren waarin de balkenzoldering is geschilderd waarbij opvalt dat de aansluiting van de gangmuur op het plafond niet is geschilderd. Ook de positie van de kelder wijst op deze indeling; de ruimte is precies onder de vroegere achterkamer gesitueerd (afb. 30). De trap is diverse malen verplaatst maar zat aanvankelijk achter in de gang, boven de keldertrap en vlakbij de doorgang naar het achterhuis dat voor de bouw van het huidige pakhuis in 1867 is gesloopt. Waarschijnlijk is het pand op een gegeven moment (18e eeuw of eerste helft 19e eeuw)

27. Van der Hoeve 1998, 43.

gesplitst in een beneden- en bovenwoning aangezien links voor een trap heeft gezeten waarvan de aftekening in de muur en plafond duidelijk zichtbaar was. Een trap op deze plaats, ver van de gang en vrij dicht achter de voorgevel, duidt op het bestaan van een bovenwoning.

In een volgende fase (tweede helft 19e eeuw, wellicht 1867) werden de twee woningen samengevoegd en kwam tussen de voor- en de achterkamer een nieuwe trap die vanuit de gang omhoog voerde. Tijdens deze verbouwing zal de voorgevel zijn huidige aanzien hebben gekregen met de zesruits schuifvensters. Ook werden de gang en de voorkamers op de begane grond en verdieping van stucwerkdecoraties voorzien. In 1982 kreeg de indeling wederom een wijziging en werd aan het einde van de gang een stalen spiltrap geplaatst en daarmee was de oude situatie weer terug. In de jaren daarna werd het interieur grotendeels gesloopt in verband met diverse horecafuncties. De laatste jaren voor de verbouwing was de begane grond een casinoruimte. Tijdens de verbouwing van 2004/2005 is de stalen trap vervangen door een houten trap met kwart en kwam er weer een gangmuur, gedeeltelijk op de oude plaats.

Afb. 31. Vismarkt 56, voor- en zijgevel. Foto Taco Tel.

Afb. 32. Vismarkt 56, de binnenkant van het luikvenster op de zolder van het voorhuis met links in de terugliggende dagkant twee ijzeren duimen waaraan een luik heeft gehangen.

Foto: Taco Tel.

10. Vismarkt 56 (RM)

Dit pand op de hoek met de Folkingestraat behoort tot de meest waardevolle monumenten in de stad en kent een zeer opmerkelijke bouwgeschiedenis. In verband met groot onderhoud en een bescheiden verbouwing is het pand bouwhistorisch verkend. Het huis heeft een sterk 17e-eeuws karakter, hetgeen met name de voorgevel laat zien met de typische zandstenen spekbanden en schelpornamenten boven de vensters (afb. 31).

Bijzonder is dat het huis de achtergevel bevat van de middeleeuwse voorganger en vermoedelijk heeft ook de fundering en de linkerzijgevel nog middeleeuws

werk. Het moet een fors steenhuis zijn geweest dat in de 13e of 14e eeuw werd gebouwd met een hoge begane grond en lage pakhuisverdieping(en) zoals een aantal steenhuisen in de stad dat nu nog heeft. Het muurwerk is gemetseld van kloostermoppen in kettingverband en, gebruikelijk bij deze zeer oude huizen, is dit zeer fraai uitgevoerd²⁸. Op zolder zijn de bouwsporen van twee luikvensters bewaard gebleven die hoorden bij een lage pakhuisverdieping. Eén daarvan is nagenoeg ongeschonden en heeft getrapte dagkanten waarin links de duimen van de vroegere gehengen bewaard zijn gebleven (afb. 32). Kenmerkend is ook de getrapte ontlastingsboog waarvan de aanzetten net naast de dagkanten beginnen.

Doordat omstreeks 1565 het achterhuis werd verhoogd, kwamen de vensters onder het dak hiervan te zitten en werden dichtgemetseld²⁹. Dit achterhuis kreeg bij de bouw een bakstenen zoldervloer waarvan de helft behouden is gebleven³⁰. In de kapconstructie zijn diverse hergebruikte eikenhouten constructiedelen aangetroffen die uit omstreeks 1402 dateren en wellicht hebben behoord bij het vroegere achterhuis³¹.

Afb. 33. Vismarkt 56, detail van de kaart van Haubois uit circa 1643 waarop de zijgevels van het voorhuis en de twee achterhuizen te zien zijn. Collectie: RHC Groninger Archieven.

In 1632 gaat de uit Schotland afkomstige William McDowell samen met zijn vrouw Bernardina Fritema in het huis wonen en hij heeft vermoedelijk opdracht gegeven voor de grote ombouw³². De reden voor deze kostbare operatie is waarschijnlijk dat men het huis te ouderwets vond met nauwelijks een stahoogte op de verdieping(en) en ook het middeleeuwse exterieur heeft men willen veranderen zodat een voor die tijd moderne renaissancegevel kon worden gebouwd. Op de kaart van Haubois uit circa 1643 staat het huis in deze nieuwe toestand duidelijk afgebeeld. Goed zichtbaar is de zijgevel met op iedere verdieping zeven vensters in het achterste deel van de gevel (afb. 33). Deze vensters zijn later vervangen door een kleiner aantal iets grotere exemplaren, maar de bouwsporen geven aan dat Haubois ook deze gevel naar waarheid heeft weergegeven.

De voorgevel is goed herkenbaar afgebeeld op een schilderij van J. Zeuner uit 1786 (afb. 34). Het is niet na te gaan of de gevel hier tot in detail naar waarheid

28. Baksteenformaat: 28,0-30,5×14,0-14,5×8,0-8,5 cm, tienlagenmaat 89,5-90,0 cm.

29. Pressler 2005b. Voor dendrochronologisch onderzoek zijn vijf monsters genomen met de volgende kapdata: 1556 ± 6 jaar, 1560 herfst/winter en drie stuks 1562 herfst/winter.

30. Van der Hoeve 1999. Dit zeldzame vloertype werd in de stad Groningen toegepast in de 15e en 16e eeuw. Buiten de stad zijn weinig voorbeelden bekend.

31. Pressler 2005c. Twee monsters zijn gedateerd, respectievelijk 1402 ± 2 jaar en 1402 herfst/winter.

32. Bron: www.groningerarchieven.nl, zie: Groninger Historie, Hofmans vertellingen, archief, 2005: *Hervonden Stad 10: Vismarkt 56 geeft geheimen prijs*.

Afb. 34. Vismarkt 56, voorgevel. Detail van een achterglas goud/zilvergravure uit 1786 gemaakt door Jonas Zeuner. Foto: John Stoel, collectie Groninger Museum.

Afb. 35. Grote Markt 12, voorgevel omstreeks 1900. Foto: collectie RHC Groninger Archiven.

is afgebeeld. Opvallend is dat de schelpen boven de vensters niet worden weergegeven en bovendien ontbreekt in de voorgevel de voordeur. Het is niet waarschijnlijk dat het pand alleen vanuit de Folkingestraat toegankelijk was maar dit kan niet worden uitgesloten temeer daar de statige trap in het achterhuis zit en de huidige bordestrap bij de voordeur omstreeks 1800 is gemaakt.

Het schilderij laat verder zien dat de gevel, voordat in de 19e eeuw een kroonlijst werd aangebracht, een getrapte top met klauwstukken bezat met twee grote vensters in de top en daarboven een klein venstertje. Ter weerszijden van de twee grote vensters zijn wapenschilden afgebeeld. Deze gevelindeling is in hoofdopzet gelijk aan het in 1945 verbrande pand Grote Markt 12 waarvan de voorgevel uit 1629 dateerde (afb. 35).

De kapconstructie van het voorhuis is kenmerkend voor de eerste helft van de 17e eeuw aangezien hierin zowel eikenhout als grenenhout is verwerkt. Vanwege de grote breedte van het huis is destijds gekozen voor een gestapelde constructie zodat behalve op zolder ook op de vlieringzolder dekbalkgebinten zijn te vinden. Hierin is ouder eikenhout hergebruikt, wellicht afkomstig uit het middeleeuwse huis. Slechts één balk kon dendrochronologisch worden gedateerd en blijkt uit het midden van de 15e eeuw te stammen³³.

Tijdens de verbouwing bleek dat onder een 19e-eeuwse houten vloer de originele 17e-eeuwse plavuizenvloer van de verdieping bewaard is gebleven (afb. 36). Het betreft gele en groene plavuizen die diagonaal zijn gelegd in een zandbed dat over de houten vloer is aangebracht.

33. Pressler 2005d. Aangezien slechts één monster gedateerd kon worden, is de betrouwbaarheid van de datering gering.

Afb. 36. Vismarkt 56, de 17e-eeuwse plavuizenvloer op de verdieping van het voorhuis. Foto: Taco Tel.

Afb. 37. Vismarkt 56, het rijk gesneden traphek in het achterhuis. Foto: Taco Tel.

In de 18e eeuw is het huis meermalen verbouwd waarbij omstreeks 1740-1750 een monumentale trap werd vervaardigd met fraai houtsnijwerk in een mengeling van Lodewijk XIV- en -XV-stijl (afb. 37).

Van groot belang is ook een verbouwing in 1782 en 1783 waarbij op de begane grond van het voorhuis bijzondere stucwerkdecoraties werden aangebracht door Johan Bernard Logeman³⁴.

In de 19e en 20e eeuw zijn diverse verbouwingen uitgevoerd waarbij vooral het achterhuis was betrokken. Enkele moderniseringën uit de 20e eeuw zijn onlangs verwijderd ten gunste van de 18e-eeuwse situatie.

Afb. 38. Zijlvestervweg 10, voor- en zijgevel in 2004. Foto: Marcel Verkerk.

11. Zijlvestervweg 10 (geen status)

Deze boerderij van het Oldambtster type met bijschuur staat aan de noordkant van de omstreeks 1842 aangelegde Friesestraatweg, met het woongedeelte naar de weg (afb. 38)³⁵. In 2005 is een bouwplan ingediend voor het verwijderen van golfplaten van de beide schuren en het opnieuw aanbrengen van riet, inclusief drie nieuwe vensters, op de hoofdschuur. De vernieuwingsdrift ging zelfs zo

34. De Haan 2005, 136.

35. Formsma e.a. 1981, 633.

Afb. 40. Zijlvestersweg 10, kadastrale minuut omstreeks 1830 met daarop in de cirkel aangegeven Zijlvestersweg 10. Kaart: collectie Dienst RO/EZ.

Afb. 39. Zijlvestersweg 10, interieur stookhut, 2004.
Foto: Marcel Verkerk.

ver dat ook het pannendak van de 19e-eeuwse stookhut met uitgebouwd schoorsteenkanaal door riet vervangen is. Was de stookhut juist niet bedoeld om brandgevaar tegen te gaan? Deze stookhut heeft nog het originele metsel- en voegwerk met aan de binnenkant een gemetselde schouwbalk en als plint een geteerde smetrand (afb. 39).

Uit de hierboven genoemde kenmerken, met name het naar de weg gekeerde woongedeelte, zou de boerderij al gauw het predikaat 'midden 19e eeuw' kunnen krijgen. Echter de eerste kadastrale minuut van omstreeks 1830 laat iets anders zien (afb. 40). De boerderij, dan nog van het kop-romptype, ligt op een volledig omgrachte boerenplaats nabij de driesprong van de Zijlvestersweg van Dorkwerd naar Leegkerk en de weg naar Gaaikemadijk aan een meander van de voormalige Hunsinge. Hebben we hier wellicht met een oudere boerenplaats te maken? In de 11e eeuw, en waarschijnlijk al wel eerder, is ten noorden van Hoogkerk sprake van bewoning op een zich zuidwaarts uitstrekkend veengebied. Rond 1200 werd het achtergebied van de voormalige Hunsinge ontgonnen, waarvan de oeverwallen relatief hoog lagen. Langs dit riviertje liggen ook de meeste huiswierden, die waarschijnlijk 13e-eeuws zullen zijn³⁶. Zeker gezien de strategische ligging nabij de driesprong is het dus zeer goed mogelijk dat hier nog oude onderdelen of structuren aangetroffen worden.

Onderzoek ter plaatse heeft echter uitgewezen dat zowel in de hoofdschuur als in het woongedeelte géén oudere bouwfasen zichtbaar zijn. De draagconstructie van de hoofdschuur, bestaande uit vijf achter elkaar geplaatste dekbalkgebinten, is omstreeks 1847 in één fase geplaatst. Ten opzichte van de voorganger is de nieuwe schuur destijds naar voren verlengd en is het huidige voorhuis met aan één kant een kelder met opkamer onder dezelfde nok gebouwd. Wel is een aantal onderdelen hergebruikt, mogelijk afkomstig uit de voorganger zoals

36. Kortekaas 1996.

een buitendeurkozijn met kwartbolle profilering en een aantal balken in het woongedeelte.

In 1930 is het muurwerk van beide schuren volledig vervangen en op de oude plaats in het zogenaamd 'noors' verband opgemetseld³⁷. Aan het eind van de 20e eeuw is de woning rolstoeltoegankelijk gemaakt. De opkamer is komen te vervallen en gelijkvloers gemaakt, terwijl de kelderwanden worden versterkt met een betonnen rand.

Al met al blijft de eerste conclusie 'midden 19e eeuw' overeind, echter nu wel onderbouwd.

Overige onderzoeken

12. **Akerkhof 10** (BBP). Onderzoek naar de bebouwing op achterterrein vlak voor sloop waarvan een deel 18e-eeuws muurwerk bevatte.
13. **Akerkstraat 20** (BBP). Documentatie van de zijgevel nadat de rest van het pand was gesloopt. Oorspronkelijk was het een eenlaags dwarshuis uit de 16e/17e eeuw. Dit is in vier fasen vergroot tot een tweebeukig en twee bouwlagen hoog dwarshuis.
14. **Boterdiep 21** (BBP). Uitwerking van het onderzoek in 2004 toen tijdens de sloop documentatiewerk is verricht.
15. **Gelkingestraat 46** (BBP). Opname tijdens verbouw/restauratie, wordt vervolgd in 2006.
16. **Hereweg 2** (RM). Onderzoek naar eventuele restanten van de originele dakbedekking van de koepel, aangezien dit nu met een modern maar versleten materiaal is afgedekt.
17. **Hoogeweg 13** (BBP). Verbouwwerkzaamheden aan het casco van deze boerderij van het Oldambster type. Uit dendrochronologisch onderzoek bleek dat de voorste vier gebinten zijn geplaatst tussen 1632-1636 en daarmee de oudste, thans nog op de oorspronkelijke plaats aanwezige, gebinten zijn binnen de gemeente Groningen³⁸.
18. **Martinikerkhof 23 Prinsenhof** (RM). In verband met een planontwikkeling is voor dit complex een waardestelling geschreven. De oudste delen dateren uit de 15e eeuw en daarna is het complex meermalen vergroot en verbouwd.
19. **Matsloot 11** (geen status). Onderzoek vanwege de sloop voor de aanleg van industrieterrein Westpoort. De sterk verbouwde kleine kop-rompboerderij lag langs het voormalige koetspad van Groningen naar Leek en komt overeen met de eerste kadastrale minuut van omstreeks 1830. Het woongedeelte is vernieuwd in 1980. De hoofdschuur, tweede helft 19e eeuw, bestond uit vijf dekbalkgebinten met aan één kant gespijkerde korbelen.
20. **Matsloot 12** (geen status). Deze kop-rompboerderij Het Hoogeheem is in verband met de aanleg van industrieterrein Westpoort gesloopt (zie artikel 'Met andere ogen bekeken', pagina 96-99).
21. **Noorddijkerweg 22** (RM). Lindenhoeve, een kop-hals-rompboerderij met bij-schuur. De kop is uitgevoerd als dwarshuis en dateert vermoedelijk eind 18e of begin 19e eeuw. Bijzonder zijn de, in een afwijkende steensoort aangebrachte, anderhalf steens strekken boven de vensters. De hoofdschuur is in

37. Het noors verband wordt gekenmerkt door in iedere laag afwisselend een kop en twee strekken te metselen. Bij middeleeuwse kerken is dit verband vaak toegepast.

38. Pressler 2005a. Twee van de vijf monsters zijn in het najaar van 1632 gekapt. De overige tussen 1632 en 1636.

- 1810 nieuw gebouwd. Aan het eind van de 19e eeuw is in de linkerzijgevel een uitrit met halfronde bovenkant aangebracht.
22. **Oude Boteringestraat 67 (RM).** Laatmiddeleeuws pand met voorgevel uit circa 1800. Zolderbalklaag en kapconstructie zijn in de 20e eeuw vernieuwd.
 23. **Oude Ebbingestraat 91 (RM).** Tijdens een bescheiden verbouwing van dit 17e-eeuwse huis is een cassettenplafond uit 1887 en de achterliggende constructie nader onderzocht waarbij een restant van een 17e-eeuwse trap werd ontdekt.
 24. **Poelestraat 30 (BBP).** Uitwerking van een groot onderzoek uit 2001/2002 van dit belangwekkende middeleeuwse pand met zalengebouw uit de vroege 19e eeuw.
 25. **Steentilstraat 30 (RM).** Het huis dateert uit de 16e/17e eeuw en is meermalen verbouwd waarbij onder andere de voorgevel in de 19e eeuw werd vernieuwd. Het erachter gelegen pakhuis dateert uit omstreeks 1910-1920.
 26. **Turflorenstraat 7 (RM).** Onderzoek naar baksteenformaat van dit huis waarvan het muurwerk wellicht uit de 16e eeuw dateert.
 27. **Vismarkt 44 (RM).** Onderzoek na een brand in 2004. Het huis was in de late middeleeuwen eenlaags en is later met een verdieping verhoogd. De huidige lijstgevel dateert uit omstreeks 1800.
 28. **Zijlvesterweg 17 (RM).** De hervormde kerk van Dorkwerd is voorafgaand aan het geplande funderingsherstel onderzocht. Muren en kapconstructie dateren grotendeels uit 1648 met mogelijk in de fundering nog een restant metselwerk van het middeleeuwse kerkgebouw.

Literatuurlijst

- Bastmeijer, A. e.a., 'Jaarverslag bouwhistorie in 2000' in: *Hervonden Stad* 6 (2001), 23-48.
- Bos, L., A. Reinstra en F. van der Waard, *De breede merckt, de Grote Markt (te Groningen) vanaf de Middeleeuwen tot 1945*. Groningen, 1991.
- Formsma, W.J. e.a., *Historie van Groningen*. Groningen, 1981.
- Haan, J. de, 'Stucwerk van Johan Bernard Logeman (1748-1814)' in: *Hervonden Stad* 10 (2005), 133-140.
- Haan, J. de, *Hier ziet men uit Paleizen*. Assen, 2005.
- Hoeve, J. van der, 'Sleutelstukken' in: *Hervonden Stad* 3 (1998), 41-50.
- Hoeve, J. van der, 'Baksteenvloeren' in: *Hervonden Stad* 4 (1999), 67-76.
- Hollenstelle, J., *De steenbakkerij in de Nederlanden tot omstreeks 1560*. Assen, 1961.
- Kortekaas, G.L.G.A., 'Graven in Lieuwerderwolde', in: *Hervonden Stad* 1 (1996), 51-62.
- Pressler GmbH Planung und Bauforschung. *Hoogeweg 13* (dendrochronologisch onderzoeksrapport 3-6). Recklinghausen (Dld.), 2005a.
- Pressler GmbH Planung und Bauforschung. *Martinikerkhof 11* (dendrochronologisch onderzoeksrapport 11-7). Recklinghausen (Dld.), 2005b.
- Pressler GmbH Planung und Bauforschung. *Vismarkt 56 Hinterhaus* (dendrochronologisch onderzoeksrapport 14-7). Recklinghausen (Dld.), 2005c.
- Pressler GmbH Planung und Bauforschung. *Vismarkt 56 Vorderhaus* (dendrochronologisch onderzoeksrapport 14-7). Recklinghausen (Dld.), 2005d.
- Tel, T. en M. Verkerk, 'Jaarverslag bouwhistorie in 2004' in: *Hervonden Stad* 10 (2005) 37-66.
- Tel, T. en F. van der Waard, 'Jaarverslag bouwhistorie in 2003' in: *Hervonden Stad* 9 (2004), 29-52.
- Tel, T. en H. Wiers, 'Jaarverslag bouwhistorie in 2002' in: *Hervonden Stad* 8 (2003), 33-50.
- Vries, D.J. de, *Bouwen in de late Middeleeuwen*. Utrecht, 1994.
- Waard, F. van der, 'Kelders in Groningen' in: *Rotterdam Papers* 10. Rotterdam, 1999, 229-248.
- Waard, F. van der, *Bouwhistorische verkenning Akerkhof 41*. Groningen, 2005.